

UDK: 81

KONSEPTLARNI O‘RGANISHDA USLUBIY YONDASHUVLAR

N.K.Mamatova,

*tayanch doktorant, Andijon davlat chet tillari instituti,
Andijon.*

Annotatsiya: Kognitiv tilshunoslik sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar filologik fanlarning asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Biroq kognitiv tilshunoslikda asosiy kategoriyalarni tushunishda sezilarli farqlar mavjud, shu jumladan, uning asosiy mavzusi, kategorik tuzilishi va uslubiy xususiyatlari bo‘yicha noaniqlik kuzatiladi. Ushbu holatlar asosiy kognitiv kategoriyalarni, xususan, “konsept” tushunchasini aniqlashtirish zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Konsept, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, lingvistik konseptologiya, aksiologik lingvistika.

Аннотация: Современные исследования в области когнитивной лингвистики стали важной составляющей филологических наук. Однако в когнитивной лингвистике существуют значительные различия в понимании основных категорий, включая неоднозначность в отношении ее основного предмета, категориальной структуры и стилистических особенностей. Эти обстоятельства подчеркивают необходимость уточнения основных когнитивных категорий, в частности понятия “концепт”.

Ключевые слова: Концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвистическая концептология, аксиологическая лингвистика.

Abstract: Modern research in the field of cognitive linguistics has become a major component of the philological sciences. However, in cognitive linguistics, there are significant differences in the understanding of the main categories, including ambiguity regarding its main subject, categorical structure, and stylistic features. These circumstances emphasize the need to clarify the main cognitive categories, in particular the concept of “concept”.

Key words: Concept, cognitive linguistics, cultural linguistics, linguistic conceptology, axiological linguistics.

Kirish

Hozirgi vaqtda “konsept” kognitiv tilshunoslikda eng ko‘p ishlatiladigan atamalardan biridir. Biroq uning keng tarqalishidan oldin ilmiy doiralarda noaniq ta’rif va shunga o‘xshash atamalar mavjud bo‘lgan. “Konsept” atamasi birinchi marta XX asrning boshlarida paydo bo‘lgan va shu vaqtdan beri ilmiy adabiyotlarga mustahkam kirib kelgan.

Hozir kunda ilmiy manbalarni tilshunoslikda tadqiq qilish shuni anglatadiki, konsept tilshunoslikning deyarli hamma sohalarida dolzarb soha sifatida ishlatilmoqda. [1-42]. Kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, lingvistik konseptologiya, aksiologik lingvistika sohalarini hali to‘liq o‘rganilmagan sohalar jumlasiga kiradi. Juda ko‘p tilshunos olimlar ham shu soha ustida turli-tuman tadqiqot ishlarini olib bormoqda. Biroq V.A.Maslova ta’kidlaganidek, “Konsept termini zamonaviy tilshunoslikda mustahkam o‘rnashgan bo‘lsa-da, hali ham umumiy qabul qilingan ta’rifga ega emas”[2-34]. M.V.Pimenovanning ta’kidlashicha, “Sohalarning har biri doirasida bu termin turlicha talqin qilinadi, bu esa olimlarning asarlarida mazkur tushunchani har xil talqin qilishga olib keladi”[3-127]. Natijada kognitiv va lingvistik-madaniy konseptlarni farqlash tendensiyasi paydo bo‘lgan. Konseptning murakkabligini tushunish uchun tadqiqotchilar mavjud ta’riflarning keng doirasi ortidagi sabablarni o‘rganadilar. M.V.Pimenovanning so‘zlariga ko‘ra, “Konseptni talqin qilish bilan bog‘liq noaniqlik ikkita asosiy omilga borib taqaladi: birinchidan, bu turli fanlarda, shu jumladan, tilshunoslikning turli sohalarida qo‘llanadigan fanlararo qurilish; ikkinchidan, hodisaning o‘ziga xos murakkabligi va ko‘p o‘lchovlilik”[4-53,54]. Natijada Pimenova “konsept” atamasini talqin qilishda besh xil yondashuvni aniqlaydi: [5-54,57] 1) psixologik yondashuv (S.A.Askoldov-Alekseyev, D.S.Lixachev); 2) mantiqiy yondashuv (N.D.Arutyunova); 3) falsafiy yondashuv (V.V.Kolesov); 4) madaniy yondashuv (Y.V.Kolesov, S.Stepanov); 5) integrativ yondashuv (S.X.Lyapin).

Adabiyotlar tahlili

Y.Y.Proxoro “konsept” atamasini aniqlashda besh xil yondashuvni aniqlaydi: 1) lingvistik-kognitiv hodisa[6-322]; 2) psixolingvistik hodisa [7-177]; 3) mavhum ilmiy tushuncha [8-243]; 4) asosiy madaniyat birligi [9-40]; 5) lingvistik-madaniy fenomen[10-29].

Ushbu yondashuvlarni o‘rganayotganda, ular o‘rtasida o‘xshashlik va farqlar mavjudligi aniq bo‘ladi. Umumiy element psixolingvistik va madaniy jihatlarni tan olishdir. M.V.Pimenovanning tasnifi konseptni har tomonlama tushunish uchun zarur bo‘lgan falsafiy, mantiqiy va integral yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Biroq ushbu konseptni Y.Y.Proxorov tasnifiga nafaqat lingvistik-madaniy hodisa, balki lingvistik-kognitiv hodisa sifatida kiritish ayniqsa muhim deb hisoblash lozim. Shuning uchun ushbu yondashuvlarga bir-birini to‘ldiruvchi deb qarash kerak.

V.I.Karasik O.G.Proxvacheva, Y.V.Zubkov va Y.V.Grabarova bilan bir qatorda turli tadqiqotchilar tomonidan tan olingan ushbu tushunchani anglashga uch xil yondashuvni ajratib ko‘rsatadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu yondashuvlar asosiy prinsiplar bilan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lib, tushunchani keng va tor talqin qilishni o‘z ichiga oladi. V.I.Karasik va uning hamkasblari S.A.Askoldov hamda D.S.Lixachevning so‘zlariga ko‘ra, bu tushunchaga nisbatan juda keng nuqtayi nazarga ega bo‘lib, uni individual ongda har qanday ma’no o‘rnini bosuvchi sifatida ko‘radi. Aksincha, Abelyar tomonidan ishlab chiqilgan va S.G.Vorkachev, T.V.Yevsyukova, V.V.Kolesov, M.V.Pimenova va T.N.Snitko kabi olimlar tomonidan yanada rivojlangan ushbu konsepsiyani tushunish insonning ichki dunyosining eng muhim madaniy

ahamiyatga ega kategoriyalarini ajratib turadi. Ushbu talqin Y.S.Stepanov, I.A.Sternin, N.A.Krasavskiy, G.G.Slishkin, E.V.Babayeva va V.I.Karasik asarlarida bayon etilgan nuqtayi nazarlarga chambarchas mos keladi[11-26,27].

Tadqiqot metodologiyasi

V.A.Efremov, shuningdek, zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun muhim bo‘lgan “konsept” atamasini talqin qilishning asosiy yondashuvlarini tizimlashtirishga intiladi. U konseptlarning mohiyatini va ularning boshqa hodisalar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan oltita asosiy yondashuvni ta’kidlaydi. Ushbu yondashuvlarga quyidagilar kiradi: 1) kognitiv tadqiqotlar; 2) psixolingvistika; 3) lingvistik yondashuv; 4) lingvofilosofik yondashuv; 5) lingvokulturologik yondashuv; 6) lingvokonseptologiya[12-96].

Tahlil va natijalar

Quyidagi jadvalda ko‘pgina olimlar tomonidan konseptning turli talqinlari keltirilganligi berilgan [13-309].

Konsept ta’riflari

Yondashuv nomi	Yondashuvni ta’kidlagan muallif (ilmiy ishi sanasi bilan)	Olimlarning ismlari
1. Lingvistik	S.G. Vorkachyov (2002)	
1.1. Keng ma’noda – ma’nolari lingvistik milliy ong tarkibini tashkil etadigan leksemalar.		D.S. Lixachyov
1.2. Tor ma’noda – lingvokulturologik xususiyatlar bilan ajralib turadigan semantik shakllanishlar.		Y.S. Stepanov, V.P. Neroznak
1.3. Milliy mentalitetni tushunish uchun kalit bo‘lgan semantik shakllanishlar.		T.N. Snitko, A.M. Kuznetsov
Lingvistik	V.A. Yefremov (2009)	A. Vejbitskaya
2. Semantik	V.A. Maslova (2005)	N.F. Alefirenko T.V. Buligina A.D. Shmelev
3. Ilmiy tushuncha hajmi bo’yicha	V.I. Karasik va b. (2005)	
3.1. Juda keng tushunish: shaxsiy ongda har qanday ma’noni joylashtirish		S.A. Askoldov, D.S. Lixachyov
3.2. Juda tor tushunish: konseptlar inson ichki		T.V. Yevsyukova, V.V. Kolesov M. V. Pimenova

dunyosining madaniy ahamiyatga ega kategoriyalari		T. N. Snitko
3.3. Konsept lingvokulturologik o‘ziga xoslik nuqtai nazaridan		E.V. Babayeva, V.I. Karasik N.A. Krasavskiy, G.G. Slishkin, Y.S. Stepanov
4. Leksikografik	Y.Shvedova (2005)	L.V. Popova
5. Lingvokognitiv	Y.E. Proxorov (2009)	E.S. Kubryakova
6. Kognitiv tadqiqotlar	V.A. Efremov (2009)	A.P. Bobushkin
7. Psixolingvistika	V.A. Efremov (2009)	A. A. Zalevskaya, R. M. Frumkina
8. Lingvistik-falsafiy	V.A. Efremov (2009)	N.D. Arutyunova
9. Lingvokulturologik	V.A. Efremov (2009)	Y.S. Stepanov, S.G. Vorkachev, V.V. Kolesov, V.A. Maslova S.X. Lyapin, V.N. Teliya, I.A. Sternin, V.I. Karasik
10. Lingokontseptologiya	V.A. Efremov (2009)	S.G. Vorkachev
11. Psixologik	M.V. Pimenova, O.N.Kondratyeva (2011)	S.A.Askoldov-Alekseyev, D.S.Lixachev, M.V.Pimenova O.N.Kondratyeva (2011) N.D.Arutyunova
12. Mantiqiy	M.V. Pimenova, O.N.Kondratyeva (2011)	
13. Falsafiy	M.V. Pimenova, O.N.Kondratyeva (2011)	V.V. Kolesov
14. Kulturologik	M.V. Pimenova, O.N.Kondratyeva (2011)	Y.S. Stepanov
15. Integrativ	M.V. Pimenova, O.N.Kondratyeva (2011)	S.X. Lyapin

Jadval tadqiqotchilar tomonidan konseptni aniqlash uchun qo‘llaniladigan yondashuvlarning xilma-xilligi va nomuvofiqligini kuzatish imkonini beradi.

Kognitiv tadqiqotlar boshlanganidan beri konseptlarning tarkibiy tuzilishi va xilma-xilligi aniq edi. Konseptlarning asosiy tarkibiy qismlariga turli xil qarashlar paydo bo‘ldi. Masalan, S.G.Vorkachev konseptning etimologik va assotsiativ xususiyatlarini o‘z ichiga olgan majoziy hamda mazmunli komponentni, shuningdek, tilning leksikografik tizimidagi rolini

belgilaydigan xususiyat va ta’rif tuzilmalarini o‘z ichiga olgan konseptual komponentni aniqladi[14-2,7].

Anglashiladiki, “konsept” atamasi turlicha tushuniladi. Ta’riflardan biri konseptni “ichki qatlamning asosiy tomonini ifodalovchi kichikroq fikrlarga bo‘linmaydigan aniq va yaxlit tarkibga ega bo‘lgan mental birlik”[15-256] deb ta’riflaydi. Yana bir nuqtayi nazar konseptni “tashkiliy xususiyatlari haqiqatni turli jihatlarining kombinatsiyasi orqali ifodalashga imkon beradigan kognitiv mental tuzilma”[16-272] sifatida tavsiflaydi. Bundan tashqari konseptga “e’tiqod va bilimlarning kognitiv jihatdan asosiy quyi tizimlarini shakllantiradigan ma’nolar”[17-243] sifatida qoraladi.

Muhokama

“Konsept” tushunchasi kognitiv metaforadan kelib chiqqan bo‘lib, uni “ko‘p o‘lchovli ma’no to‘plami”, “borliqning semantik kvanti” yoki “madaniyat geni” deb ta’riflanadi[18-11]. “Konsept” atamasini aniqlashning ko‘plab usullari mavjud. S.A.Askoldov va D.S.Lixachev tomonidan ko‘rib chiqilgan *psixologik* nuqtayi nazar konseptni almashtirish funksiyasini bajaradigan mental qurilish sifatida tavsiflaydi. So‘zning har bir asosiy leksik ma’nosi ma’noning “algebraik” ifodasi sifatida ifodalanadi. Muayyan so‘z bizning ongimizda uning leksik ta’rifi yoki mantiqiy tushunchasini tashkil etuvchi xususiyatlarning to‘liq to‘plamini keltirib chiqarmaydi. Inson ongi o‘zining barcha murakkabliklarida to‘liq ma’noga ega emas va uni shaxsiy tajribaga asoslangan holda izohlaydi. Ushbu yondashuv assotsiatsiya va semantik siljishlarning boyligini, shuningdek, alohida til egalarining nuqtayi nazariga e’tibor qaratib, til yaratuvchilarning rolini ta’kidlaydi. Bu yondashuv konseptni mental shaxs sifatida o‘rganishga qaratilgan.

Xulosa

Konseptning zamonaviy tadqiqotlari turli yondashuvlarni birlashtirgan integrativ metodologiyadan tobora ko‘proq foydalanmoqda. Ko‘rib chiqilgan yondashuvlar “konsept” atamasining aniq ta’riflarini beradi, konseptlarning bir-biri bilan o‘zaro ta’sirining o‘ziga xos usullarini ta’kidlaydi. Demak, konsept jamiyatning lingvistik dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan nutq, fikr yoki xotira birligi bo‘lib xizmat qiladi. U yuqori darajadagi mavhumlikka va kognitiv darajada ishlaydi, shu jumladan, etimologiya, aksiologik baholash, assotsiatsiya, mavhumlik kabi tushuncha hamda ma’nolarga ega. Oxir-oqibat, bu fikrlash birliklari kognitiv jarayonlarni osonlashtirish uchun zarurdir. Mazkur yondashuvlarning har biri konseptning mohiyatini tushunishga hissa qo‘shadi va ularning kompleks qo‘llanilishi ushbu murakkab mental ta’limni har tomonlama o‘rganishni ta’minlaydi. Bunday holda, aniq tadqiqot usullarini tanlash ma’lum bir tadqiqotning maqsad va vazifalari, shuningdek, o‘rganilayotgan konseptning o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanishi kerak.

Konseptni o‘rganishga uslubiy yondashuvlarning xilma-xilligi ushbu hodisaning murakkabligi va ko‘p qirrali ekanligini aks ettiradi. Zamonaviy ilm-fan turli xil yondashuvlarni birlashtirishga intiladi, bu esa inson tili, madaniyati va ongida konseptning tabiati hamda faoliyati to‘g‘risida to‘liq tasavvurga ega bo‘lishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа / – Краснодар. 2002. – С. 142.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / – 2-е изд. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – С. 34.
3. Попова Л.В. Подходы к определению концепта // Омский научный вестник. – 2013. №17. – С. 127.
4. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа / – Краснодар. 2002. – С. 53-54
5. Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие [Текст] / – М.: Наука, 2011. – 176 с. – С. 54-57.
6. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Наука, 1997. – С. 322.
7. Залевская А.А. Текст и его понимание: Монография / Тверской гос. ун-т. – Тверь: Тверской государственный университет, 2001. – С. 177.
8. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. – М.: Молодая гвардия, 1995. – С. 243.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – С. 40.
10. Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как системное образование // Вестник ВГУ, 2004, №1. – С. 29.
11. Vorkachev S.V. Concept of Happiness in the Russian Language Mind: Experience of Linguocultural Analysis / – Publishing House of KubSTU. – Krasnodar, 2002. – 142 p. – С. 26-27.
12. Ефремов В.А. Теория концепта и концептуальное пространство– Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – 2009. – № 104. – С. 96.
13. Попова Л.В. Подходы к определению концепта // Омский научный вестник. – 2013. №17. – С. 309.
14. Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Аспекты метакоммуникативной деятельности. – В., 2002. – С. 2-7.
15. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления / – Ростовна-Дону. Ростовское книжное изд., 1967. – С. 256.
16. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. / – СПб.: Питер, 2002. – С. 272.
17. Павиленис Р.И. Язык, смысл, понимание // Язык. Наука. Философия. Логико-методологический и семиологический анализ. – Вильнюс. 1986. – С. 243.
18. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центрконцепта. Вып. 1. Архангельск, 1977. – С. 11.